

De weg van Vlaamse ‘daders’ naar de Gestapo

De tolken van de Antwerpse Sipo-SD

ROBBY VAN EETVELDE

Flemish Collaborators and their Route to the Gestapo. The Translators of the Sipo-SD in Antwerp

During the Second World War, Nazi-Germany used the Geheime Staatspolizei (Gestapo) in its occupied territories and at the home front to maintain order and execute the racial policy of the regime. With a head office in Brussels and branches in Antwerp, Ghent, Liège and Charleroi, the Gestapo was also present in military occupied Belgium. The German agents were not completely up to their task. They lacked the knowledge of the regional languages and circumstances. The help of the local Belgian populace was therefore a necessity. What motivated these men to collaborate so assiduously with the German occupier? This research is based on the postwar criminal case files, compiled by the military courts in the context of the prosecution of those who collaborated. Several biographies of Flemish collaborators with the Gestapo office in Antwerp have been reconstructed. In this way, four major motivational groups can be distinguished: opportunists, ideological perpetrators, ‘traditional’ collaborators and former members of the resistance. Contrary to existing research into similar groups of men, financial or material gain was not their primary motive. Various psychological factors played a greater role.

1. Inleiding

De nationaalsocialistische bezetting staat in heel Europa gelijk aan harde terreur. Vooral de Gestapo (*Geheime Staatspolizei*) is een synoniem en een symbool voor willekeurige repressie. Niet alleen in nazi-Duitsland, maar ook in de bezette gebieden, handhaafde de Gestapo de orde en voerde de radicale raciale politiek van het regime uit. Toch toont recent historisch onderzoek aan dat de Gestapo helemaal niet zo almachtig en alwetend was als wordt aangenomen. Vooral in de bezette gebieden bleek de geheime politie door een tekort aan ervaren personeel niet tegen haar taak opgewassen. In bezet Frankrijk was de personeelsbezetting zelfs zo mager dat de Gestapo noodgedwongen arrestanten bij Franse politiekantoren afleverde voor verhoor en verdere ‘verwerking’. Correspondentie tussen de Duitse politie en de Franse administratie verliep wegens een tekort aan tolken verplicht in het Duits.¹ De

¹ Voor bezet Frankrijk beschikte de Gestapo over maximaal 2200 Duitse agenten. Drie vierde hiervan had geen achtergrond als professioneel politieagent en voor hun dienst slechts een korte opleiding genoten. Bernd Kasten, ‘Zwischen Pragmatismus und exzessiver Gewalt. Die Gestapo in Frankreich 1940-1944’, in: Gerhard Paul en Klaus-Michael Mallmann (eds.), *Die Gestapo im Zweiten Weltkrieg. ‘Heimatfront’ und besetztes Europa* (Darmstadt 2000) 370-372.

oplossing voor dit probleem was het inschakelen van autochtone hulpkrachten. De manier waarop verschildte per bezet gebied. In Frankrijk slaagde het bezettingsbestuur er in een *modus vivendi* met de Franse politie te vinden.² In de bezette delen van Rusland recruteerde de Duitse politie onder verongelijkte *Volksdeutschen* en onder door Stalin vervolgdde bevolkingsgroepen.³ Het resultaat was overal hetzelfde. De bezette bevolking controleerde in hoge mate zichzelf.

Ook in bezet België werd de Gestapo ingezet. In tegenstelling tot Nederland stond België niet onder een burgerlijk, maar onder een militair bezettingsbestuur. Dit betekende dat juridisch niet de Gestapo, maar de militaire politie- en inlichtingendiensten (de *Geheime Feldpolizei*, GFP, de *Feldgendarmarie*, FG, en de *Abwehr*) belast waren met de ordehandhaving. Deze diensten bleken niet opgewassen tegen hun taak. Heinrich Himmler, niet alleen de *Reichsführer-SS* maar sinds 1936 als *Chef der Deutschen Polizei* ook de leider van de geünificeerde Duitse politie, greep zijn kans. De door hem gecontroleerde *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (Sipo-SD), waarvan de Gestapo een onderdeel was, werd ook in België gevestigd.⁴ Op 27 juli 1940 werd een Sipo-

² Bij de vervolging van joden en het bestrijden van communisten werkten de Franse politie en de Gestapo samen, maar niet of nauwelijks bij de vervolging van het Gaullistische verzet. De *modus vivendi* hield stand tot 1943 toen het Duitse leger zijn eerste nederlagen leed, daarna was sprake van een grote mate van passiviteit. Kasten, 'Zwischen Pragmatismus', 369.

³ Ruth Bettina Birn, 'Kollaboration und Mittäterschaft. Die inkorporierung von einheimische Personal in die Sicherheitspolizei in den besetzten Ostgebieten', in: Michael Wildt (ed.), *Nachrichtendienst, politische Elite und Mordeinheit. Der Sicherheitsdienst des Reichsführers SS* (Hamburg 2003) 311.

⁴ De *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (Sipo-SD) ontstond als personele unie onder Heinrich Himmler na zijn benoeming in 1936 tot *Chef der Deutschen Polizei*. Op 26 juni 1936 reorganiseerde en unificeerde hij de verschillende historisch gegroeide Duitse politiediensten. De *Ordnungspolizei* (Orpo) onder leiding van Kurt Daluge bracht de verschillende geüniformeerde politiediensten samen en was verantwoordelijk voor de ordehandhaving. De *Sicherheitspolizei* (Sipo) bracht de politiediensten in burger samen en stond onder leiding van Reinhard Heydrich. De Sipo bestond op haar beurt uit de *Kriminalpolizei* (Kripo), de gerechtelijke politie, en uit de beruchte *Geheime Staatspolizei* (Gestapo), de politieke politiedienst. De *Sicherheitsdienst* (SD) was in tegenstelling tot voorgaande geen publiekrechtelijk orgaan. Het was de in 1929 opgerichte inlichtingendienst van de SS. De band tussen Sipo en SD was aanvankelijk dan ook informeel. Reinhard Heydrich, zowel leider van de Sipo als van de SD, verbond hen in een personele unie. Pas op 27 september 1939, vlak na de Duitse inval in Polen, werden Gestapo, Kripo en SD als aparte diensten formeel samengevoegd onder Reinhard Heydrich, die vanaf dan de titel *Chef der Sicherheitspolizei und des SD* droeg. Het hoofdkwartier lag in Berlijn, bij het zogenaamde *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). Voor een uitgebreide institutionele voorgeschiedenis van de Sipo-SD, zie: George C. Browder, *Foundations of the Nazi Police State. The Formation of Sipo and SD* (Kentucky 1990); George C. Browder, *Hitler's Enforcers. The Gestapo and the SS Security Service in the Nazi Revolution* (Oxford 1996); Robert Gellately, *The Gestapo and German Society. Enforcing Racial Policy, 193-1945* (Oxford 1990) 21-43; George C. Browder, 'Die frühe Entwicklung des SD. Das Entstehen multipler institutioneller Identitäten', in: Wildt, *Nachrichtendienst*, 38-56.

SD *Dienststelle* opgericht te Brussel. Hoewel oorspronkelijk ondergeschikt aan het militaire bestuur te Brussel en aan de *Beauftragte des Chefs der Sipo und SD für Belgien und Nordfrankreich* te Parijs, verzelfstandigde de Belgische tak van de Sipo-SD zich vanaf begin 1941. Het politieke hoofdkwartier bevond zich in Brussel, maar het politionele zwaartepunt lag in de regionale *Aussendienststellen* (bijkantoren) gevestigd te Antwerpen, Gent, Luik en Charleroi. In de loop van de bezetting werden door de toenemende verzetsactiviteiten in de meest bedreigde gebieden aan deze *Aussendienststellen* ondergeschikte *Nebendienststellen* opgericht.

Zoals gezegd waren de Duitse agenten in hoge mate afhankelijk van de bereidwillige medewerking van collaborateurs. Het succes van een politiedienst is, zoals de criminologie leert, immers afhankelijk van de mate waarin ze er in slaagt te infiltreren in het weefsel van de door haar gecontroleerde maatschappij. Naast anonieme verklikkers en inlichtingenagenten stonden er ook Belgen op de loonlijst van de Gestapo. Ze werkten als secretaresse, bewaker, chauffeur, hulpagent (de zogenaamde *Hilfspolizeibeamter*) of als tolk (de zogenaamde *Dolmetscher*). Vooral de tolken, waarover het in dit artikel gaat, waren onmisbaar. Hun taak beperkte zich niet tot passief vertalen, zij traden ook actief op bij het onderzoek en het verhoor, en bij grootschalige razzia's. De Duitse agenten waren zich maar al te goed bewust van het belang van de medewerking van collaborateurs. Tegen zijn naaste Vlaamse medewerker biechtte de Duitse agent Theodoor Verhulsdonck, actief in de Antwerpse *Aussendienststelle* het volgende op: 'Hij wees trouwens op het getal van negen Duitsers tegenover de veertig Vlamingen die er waren en zegde dat heel de dienst praktisch berustte op de Vlamingen'.⁵ In Antwerpen ging het om mannen zoals het manusje-van-alles Raoul Caenen, de sterk antisemitische 'jodenjager' Felix Lauterborn, de uit de na de Eerste Wereldoorlog door België geannexeerde Duitse gebieden afkomstige Johan Pitz, de jonge bediende Willy Vandevelde of de gewezen verzetsman Eugene Dirckx.

Wat motiveerde hen om intensief samen te werken met de Duitse bezetter? Waren de tolken, cru gesteld, ideologisch overtuigde nationaalsocialisten of werden ze gedreven door opportunisme en materialistische overwegingen? Aan de hand van detailbiografieën wordt hun weg naar samenwerking met de Antwerpse Gestapo gereconstrueerd. Op die manier kom ik tot vier types.⁶ Het gevolg van deze manier van werken is wel dat de daden van de tolken minder op de voorgrond staan en het licht vooral valt op hun sociale achtergrond. De motivatie voor collaboratie en de motivatie voor hun uiteindelijke daden zijn niet noodzakelijk dezelfde. Zoals psychologische experimenten hebben aangetoond kunnen individuen gedrag vertonen waartoe zich eerder niet in staat achtten door fenomenen zoals groepsdruk, gevoeligheid voor autoriteit en voor een bevelstructuur, een charismatische leider of het

⁵ Brussel, Auditoraat-generaal bij het militaire gerechtshof – Dienst van de archieven: incivisme (verder AGMG), Strafdossier Dirckx – Thonon – Verhulsdonck (verder DTV), PV Verhoor Theodoor Verhulsdonck, 02.02.1948.

⁶ Omwille van de leesbaarheid worden de uitgewerkte levenslopen reeds geordend volgens de door mij uitgewerkte typologie. Deze typologie is uiteraard een constructie a posteriori.

overnemen van de stereotiepe kenmerken van de uitgeoefende functie.⁷ Gaan werken voor de Gestapo was echter doorgaans een individuele keuze. De motivatie voor deze stap moet daarom gezocht worden in hun voorgeschiedenis. Wat vertelt de achtergrond van de autochtone collaborateurs bovendien over het bezettingsregime? Zoals bekend stond het nationaalsocialisme een streng selectieve raciale politiek voor. Werden deze idealen doorgetrokken naar de selectie van het autochtone personeel? Of zorgden de nijpende oorlogsomstandigheden ervoor dat men iedereen gebruikte die zich aandiende?

Dit soort onderzoek is niet nieuw. Vooral in Duitsland is de zogenaamde *Täterforschung* een belangrijk thema in het onderzoek naar het nationaalsocialisme en de Tweede Wereldoorlog.⁸ In de Belgische historiografie is 'de dader' pas recent geïntroduceerd. De grote betekenis van de collaboratie voor de naoorlogse Belgische politieke geschiedenis sloot de introductie van het daderconcept en de bijhorende discussie uit.⁹ De politionele rol van de Sipo-SD kreeg, in tegenstelling tot haar politieke rol, evenmin de nodige aandacht. Omdat de Sipo-SD een uitzonderlijke rol speelde in de interne machtsstrijd van de bezettingsadministratie werd zij vooral geïnterpreteerd als een machtsorgaan. Recent onderzoek heeft deze impasse gedeeltelijk doorbroken. Het onderzoek van onder andere Patrick Nefors en Lieven Saerens is duidelijk schatplichtig aan de buitenlandse *Täterforschung*.¹⁰ De studies naar de activiteiten van Sipo-SD *Aussendienststellen* maken de lokale politionele dynamiek duidelijk.¹¹ Ten opzichte van het buitenland moet nog wel een

⁷ Bekend zijn de in de jaren zeventig uitgevoerde experimenten door Stanley Milgram en Philip Zimbardo. Stanley Milgram, *Obedience to Authority* (New York 1974) en Philip Zimbardo, zie C. Banks, C.H. Haney en P.G. Zimbardo, 'Interpersonal Dynamics in a Simulated Prison', *International Journal of Criminology and Penology* 1 (1973) 69-97). Christopher R. Browning gebruikte deze proeven in zijn bekende studie van Politiebataljon 101 om de onmenselijke, genocidale daden te verklaren. Christopher R. Browning, *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York 1993).

⁸ Voor een uitgebreid historiografisch overzicht van de *Täterforschung*, zie: Gerhard Paul, 'Von Psychopathen, Technokraten und "ganz gewöhnlichen" Deutschen. Die Täter der Shoah im Spiegel der Forschung', in: Gerhard Paul (ed.), *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* (Dachau 2002) 13-90.

⁹ Volgens Nina Burkhardt liep het Belgische historische onderzoek naar de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust door de politisering van het verleden zelfs ettelijke jaren achterstand op in vergelijking met andere West-Europese landen. Nina Burkhardt, 'Externalisering und Selbstkritik. Der Eichmann-Prozess in belgischen und niederländischen Medienberichten', in: Jan Eckel en Claudia Moisel (eds.), *Universalisierung des Holocaust? Erinnerungskultur und Geschichtspolitik in internationaler Perspektive* (Göttingen 2008) 42.

¹⁰ Patrick Nefors, *Breendonk, 1940-1945. De geschiedenis* (Antwerpen 2004); Lieven Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 1)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 12 (2005) 289-13; Lieven Saerens, 'Gewone Vlamingen? De jodenjagers van de Vlaamse SS in Antwerpen, 1942 (Deel 2)', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 13 (2006) 11-56.

¹¹ Winne Goby, 'De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst. Een casestudie van de Gentse Aussenstelle, 1940-1944' (Licentiaatsverhandeling Geschiedenis Universiteit Gent 2002); Robby

inhaalslag worden gemaakt.

2. Bronnen

Bij het verlaten van het Belgische grondgebied vernietigden de verschillende Sipo-SD afdelingen het merendeel van hun documenten. Het reconstrueren van de biografieën van de Vlaamse medewerkers aan de hand van origineel archiefmateriaal is dan ook niet meer mogelijk. Deze lacune is opgevuld door gebruik te maken van de gerechtelijke dossiers die werden aangelegd door het militaire gerecht. In de directe naoorlogse periode waren de militaire tribunalen verantwoordelijk voor het berechten van de Belgische collaborateurs. Deze strafdossiers bevatten verhoren en verklaringen van daders en getuigen, origineel archiefmateriaal, egodocumenten et cetera. Met dit soort bronnenmateriaal moet om twee redenen voorzichtig en kritisch worden omgesprongen. De manier waarop en de context waarin (een gerechtelijke, strafrechtelijke achtergrond) dit bronnenmateriaal tot stand kwam, mag niet uit het oog worden verloren. De historische gebeurtenissen waarvoor een rechterlijk ambtenaar zich interesseert, gaan niet verder dan het beperkende kader van het strafrecht. Hij interesseert zich enkel voor de vraag of een bewust gestelde handeling al dan niet strafbaar is. Het is aan de interpreterende historicus om deze gebeurtenissen te contextualiseren en daaruit feiten af te leiden.

Ten tweede gaat het om een selectie die het historische beeld kan vertekenen. Overleden en verdwenen actoren – die desondanks een belangrijke rol speelden – hebben geen stem meer. Op die manier wordt de reconstructie van het verleden haast automatisch die van de overlevenden. In tegenstelling tot de andere Sipo-SD *Aussendienststellen* in België (Gent, Luik en Charleroi) werden de Vlaamse en Duitse medewerkers van de politiedienst niet in één groot proces vervolgd en veroordeeld. Het Antwerpse militaire gerecht verkoos het proces op te splitsen volgens de organieke structuur van de Antwerpse Sipo-SD.¹² Deze dossiers, aangevuld met significante individuele dossiers, vormen de empirische basis van dit onderzoek. Het is evident dat het gerecht zich concentreerde op een aantal symboolfiguren. Door de talrijke verhoren van andere actoren en de getuigenissen over overleden en verdwenen collaborateurs konden ook gegevens over andere Vlaamse medewerkers worden gereconstrueerd.¹³

Van Eetvelde, ‘De Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst (Sipo-SD) Aussendienststelle Antwerpen. Het politionele repertoire van een lokale Duitse politiedienst in bezet België’, *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 15 (2008) 135-179.

¹² De anticommunistische sectie (IV-A) werd vervolgd in de dossiers ‘Van Hören-Pitz-Van Thielen’ en ‘Dirckx-Thonon-Verhulsdonck’ en de sectie die het ‘rechtse’, nationalistische verzet bestreed (IV-D) in de dossiers ‘Veit’ en ‘Vandevelde’. De activiteiten van de anti-joodse afdeling werden onderzocht in het strafdossier ‘Felix Lauterborn en consorten’.

¹³ In totaal werden elementaire gegevens (leeftijd, scholingsgraad, professionele achtergrond) van 40 medewerkers achterhaald. Van 24 van deze medewerkers kon ik een gedetailleerde levensloop reconstrueren. Zie hiervoor: Robby Van Eetvelde, ‘De Sicherheitspolizei und

Karl Fielitz, de leider van het Gestapo-bijkantoor in Antwerpen inspecteert zijn Duitse en Vlaamse manschappen (herkomst onbekend). Bron: Collectie SOMA, Brussel, nr. 12726.

3. De Antwerpse Sipo-SD

In augustus 1940, kort na de oprichting van de Sipo-SD *Dienststelle* te Brussel, werd een *Aussendienststelle* te Antwerpen opgericht. Voor de Duitse bezetter was het bewaren van de orde hier van groot belang. Ten eerste was het economische en militair-strategische belang van de Antwerpse haven voor de Duitse oorlogspolitiek van bijzondere betekenis. De stad had bovendien een grote joodse bevolking die, in tegenstelling tot Brussel, visueel makkelijk als dusdanig identificeerbaar was. Ten derde was Antwerpen, zeker in het begin van de bezetting, een belangrijk centrum van stedelijk verzet.¹⁴ De Sipo-SD *Dienststelle* werd aanvankelijk gevestigd in een villa te Wilrijk, net buiten het Antwerpse stadscentrum. Dat de Sipo-SD zich hier vestigde had twee redenen. Enerzijds kende ze – en dan vooral de SD – de traditie stedelijke centra te mijden en zich te vestigen in residentiële buitenwijken. Anderzijds zorgde de groene, enigszins afgelegen, locatie voor de nodige camouflage om de activiteiten voor de brede bevolking af te schermen. De leiding was in handen van een *Dienststelleleiter*, vanaf april 1943 was dat Karl Fielitz, een op 10 oktober 1908 te Diedenhofen geboren jurist.¹⁵ De dienst bestond uit zes verschillende afdelingen, waarvan afdeling IV, de Gestapo, de grootste was.

Sicherheitsdienst (Sipo-SD). Een microgeschiedenis van Aussendienststelle Antwerpen (1940-1945)' (Licentiaatsverhandeling Geschiedenis Universiteit Gent 2004) 57-121.

¹⁴ Jan Laplasse en Karolien Steen, 'Het verzet gewogen. Een kwantitatieve analyse van politieke aanslagen en sabotages in België, 1940-1944', *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis* 12 (2005) 227-260.

Iedere afdeling stond onder leiding van een Duitse agent, die werd bijgestaan door verschillende Vlaamse medewerkers.

Samenwerken met de Sipo-SD was een bijzonder verregaande vorm van collaboratie. Niet alleen werkte men voor een Duitse dienst, de medewerking betekende ook een contact met en vaak een participatie aan de willekeurige terreur van het regime. Door het vervolgen en onderdrukken van medeburgers plaatsten de collaborateurs zich buiten de gemeenschap. Zoals reeds vermeld hadden de Vlaamse medewerkers verschillende functies. Vooral de rol van de tolken mag niet onderschat worden. De Duitse agenten spraken de taal niet en hadden weinig voeling en contact met de plaatselijke bevolking. Het succes van een politiedienst hangt echter in grote mate af van de steun van de omgeving. Het waren de tolken die deze taak van hun Duitse overste overnamen. Ze legden contacten, verhoorden de verdachten en wonnen informatie in. De Duitse agent bekleedde, zeker aanvankelijk, eerder een sturende rol.

4. De tolken van de Antwerpse Sipo-SD: vier typeringen.

De Vlaamse medewerkers van de Antwerpse Sipo-SD kunnen in vier ideaaltypische categorieën worden onderverdeeld. Uiteraard gaat het hier om abstracties. Geen enkel individu wordt volledig door één enkele drijfveer gemotiveerd.

Opportunisten

Bij de opportunisten primeerden persoonlijke motieven. Vaak beschouwden ze hun leven op professioneel of persoonlijk vlak als mislukt. Een betrokkenheid bij de Sipo-SD is voor deze groep vaak een manier om hun leven opnieuw in een juiste richting te sturen. In naoorlogse getuigenissen verwijzen ze dan ook naar privéproblemen om hun daden te rechtvaardigen. Vooroorlogs politiek engagement in het algemeen of contacten met vooraanstaande collaboratiefiguren komen niet voor. Een voorbeeld is Emiel Thonon die vanaf augustus 1942, op 46-jarige leeftijd, als hulpagent bij de anticomunistische sectie (IV A) kwam werken. Hij werd op 6 december 1896 geboren te Gentbrugge, bij Gent. Zijn natuurlijke moeder liet hem in de steek, zijn vader was onbekend en hij werd opgevoed door zijn grootmoeder. Na het overlijden van zijn grootmoeder in 1905 ving de plaatselijke bakker hem op. In ruil voor onderdak werkte Thonon in de zaak. Na het voltooiën van zijn lager onderwijs verhuisde hij op veertienjarige leeftijd naar Brussel. Hij werkte opnieuw als hulp in een bakkerij. Bij het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog vluchtte Thonon naar Oostende waar hij zich inschreef in het Belgische leger. In 1916 maakte een verwonding een einde aan zijn militaire carrière. Tot 1921 bleef hij professioneel actief aan de kust als hulp in verschillende hotels, kroegen en bakkerijen. Dat jaar keerde hij terug naar Gent waar hij huwde. Het huwelijk maakte Thonon ambitieus. Hij solliciteerde bij de politie maar werd geweigerd. Duidelijk teleurgesteld verhuisde hij naar Luik. Na het

¹⁵ Berlijn, Bondsarchief Berlijn – Lichterfelde, Archieven van het voormalige 'Berlin Document Center', SSO-Dossier Karl Fielitz.

overlijden van zijn echtgenote en kind in het kraambed raakte hij op het verkeerde pad. In 1928 werd hij bijvoorbeeld veroordeeld tot zes maanden opsluiting wegens fysieke mishandelingen. Na zijn vrijheidsstraf keerde Thonon terug naar Vlaanderen. Hij vestigde zich te Antwerpen waar hij begin 1929 huwde met de zus van zijn overleden echtgenote. Hij startte er een eigen zaak als kruidenier. In mei 1940, bij de inval van het Duitse leger, vluchtte Thonon naar Frankrijk. Zijn aan suikerziekte lijdende echtgenote liet hij achter. In oktober 1940 keerde hij terug naar Antwerpen. Zijn dodelijk zieke echtgenote overleed drie maanden later, op 1 januari 1941. Thonon ging kort daarna samenwonen met een andere vrouw. Rond deze tijd probeerde hij lid te worden van de Vlaamse-SS met als redenen: '[...] verlies mijner vrouw, verlies broodwinning, propaganda van radio, pers, kansel, tegen het communisme'. Hij werd echter geweigerd omdat hij als onwettig kind geen bewijs van ariërschap kon geven. Uiteindelijk vond hij werk als nachtwaker in Antwerpen. Hij gebruikte er een leegstaande ruimte om aan sluikhandel te doen. Daarbij kwam hij regelmatig in contact met verzetslui. Samen met een andere getuige verklikte hij een van deze groepen aan de Antwerpse Gestapo. Als 'beloning' werd hij door de bevoegde Duitse agent in augustus 1942 in dienst genomen.¹⁶

Een ander voorbeeld van een functionaris met opportunistische motieven is Raoul Caenen, het manusje-van-alles van de Antwerpse Gestapo. Caenen werd geboren op 27 juni 1904 te Brugge. Zijn eerste traumatische ervaring is het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog: 'De oorlog 1914-18 heeft mijn levensloop gebroken! De oorlog 1940-45 heeft mijn levensloop vernietigd!'¹⁷ Zijn vader werd in het Belgische leger gemobiliseerd. Zijn moeder voedde hem en zijn broers en zussen voor die periode alleen op. Ze begon in die periode een romance met een Duits soldaat. Na het overlijden van Caenens vader in 1921, verhuisde de moeder samen met haar jongste dochter naar Duitsland. Omdat ze conflicten met hun nieuwe stiefvader verwachtte liet ze haar twee zonen in België achter. Het is om die reden dat Raoul Caenen in 1922 besloot zich in het Belgische leger in te schrijven. Aan die militaire carrière kwam in 1925 een einde. Caenen besloot zelf het leger te verlaten uit professionele redenen: '(Ik, R.V.E.) voelde me gehandicapeerd door het feit dat ik de Franse taal niet genoeg machtig was om vooruitgang te maken, daar in mijn regiment bijna alles in het Frans geschiedde'. In 1926 huwde hij en werd eveneens zijn eerste kind geboren. In hetzelfde jaar trad hij in dienst van de politie van Oostende: '[...] daar ik het gevaar beminde en gaarne de samenleving wilde dienen, ook in de mening verkerende dat bij de politie alles er om ter eerlijkst en rechtvaardigst aan toeging'. Hij slaagde er niet in te aarden. In 1927 ondernam hij daarom een zelfmoordpoging. Bovendien werd hij in 1929 twaalf weken geschorst door de burgemeester van Oostende.

¹⁶ AGMG, DTV, PV Verhoor Emiel Thonon, 30.01.1948; Handgeschreven levensloop Emiel Thonon; Inlichtingsblad Emiel Thonon, 16.11.1944; PV Verhoor Emiel Thonon, 25.05.1949; PV Verhoor Johan Enssen, 10.02.1948; Brussel, Studiecentrum Oorlog- en Hedendaagse Maatschappij (verder SOMA), AA310, Uiteenzetting der zaak Dirckx – Thonon – Verhulsdonck, ongedateerd.

¹⁷ AGMG, Dossier Caenen (verder CA), Geschreven verklaring Raoul Caenen, december 1945.

Duidelijk zichzelf onmogelijk gemaakt werd hij op 30 september 1929 overgeplaatst naar de politie van Antwerpen. Opnieuw raakte hij er gefrustreerd, deze keer omdat hij geen carrière maakte doordat hij, naar eigen zeggen, niet beschikte over de juist politieke contacten. In juli 1940, twee maanden na het begin van de bezetting, werd Caenen lid van het Vlaams-nationalistische Vlaamsch Nationaal Verbond, het VNV, de belangrijkste collaboratiepartij in Vlaanderen. Na zes maanden weigerde hij verder lidgeld te betalen. De reden hiervoor zijn de contacten die hij vanaf eind 1940 legde met leden van de Vlaamse-SS, op politiek vlak concurrent van het VNV. Caenen kende reeds voor de bezetting de advocaat René Lagrou, de eerste leider van de Vlaamse-SS. In mei 1941 werd hij lid van deze collaborerende beweging. Zijn nationaalsocialistische sympathieën brachten hem echter professioneel in de problemen. Wegens zijn gedrag op 21 juli 1941, de Belgische nationale feestdag, werd hij door de Antwerpse hoofdcommissaris De Potter acht dagen geschorst. Tijdens vakanties in Duitsland raakte hij echter steeds meer in vervoering door het nationaalsocialisme: '[...] ik zag daar die orde en tucht en leerde er bijzonder de economische toestanden kennen die gegrondvest waren op orde en tucht en stond wel voor zulkdanig stelsel in begeestering'. Om opportunistische redenen werd hij op 29 oktober 1941 lid van de Waffen-SS. Zelf gaf hij voor zijn engagement een ideologische verklaring:

Daar ik als Nationaal-Socialist heel gaarne met al de in mijn macht liggende middelen mijn ideaal zou willen kunnen "dienen" heb ik de eer u daartoe te vragen of er mogelijkheid bestaat om in mijne hoedanigheid van politieagent onbepaald verlof zonder wedde te bekomen.¹⁸

Tijdens zijn opleiding te Sennheim bleek de Waffen-SS niet aan de verwachtingen van Caenen te voldoen. Hij besepte plots dat het nationaalsocialisme 'een slaafse onderwerping aan het regiem' betekende.¹⁹ Hij liet zichzelf afkeuren voor militaire dienst en keerde op 12 december 1941 terug naar Antwerpen. Via René Lagrou werd hij aan de Brusselse Sipo-SD gehecht om op 10 januari 1942, op eigen verzoek, naar de Antwerpse *Aussendienststelle* te worden overgeplaatst.²⁰

Idealisten

De ideologische daders waren het tegengestelde van de opportunistisch gemotiveerde collaborateurs. Hun collaboratie draaide niet louter om persoonlijke verrijking, maar ging veelal over het bereiken van een ideologisch doel. Het was dit doel dat hen naar de radicale Sipo-SD dreef. Ze namen dan ook

¹⁸ AGMG, CA, Brief Raoul Caenen aan College van Burgemeester en Schepenen Stad Antwerpen, 15.10.1941.

¹⁹ AGMG, CA, PV Verhoor Raoul Caenen, 08.01.1946.

²⁰ AGMG, CA, Psychiatrische verslagen Raoul Caenen, ongedateerd; Geschreven verklaring Raoul Caenen, december 1945; PV Verhoor Jozef De Potter, 31.03.1947; PV Verhoor Raoul Caenen, 19.11.1946; Agenda Raoul Caenen, 1941-1943; PV Verhoor Raoul Caenen, 02.01.1946; PV Verhoor Raoul Caenen, 08.01.1946; PV Verhoor Raoul Caenen, 29.11.1945.

veelal zelf het initiatief om tot de Sipo-SD toe te treden. Het duidelijkste voorbeeld zijn de zogenaamde 'jodenjagers'. Hun motivatie betrof antisemitische ressentimenten. De op 24 mei 1895 te Antwerpen geboren Felix Lauterborn is het meest beruchte voorbeeld. Hoewel hij nooit formeel deel uitmaakte van de Antwerpse *Dienststelle* groeide Lauterborn uit tot vertrouwenspersoon bij uitstek van Erich Holm, de Duitse agent verantwoordelijk voor de anti-joodse sectie. Aan het begin van de bezetting was Lauterborn nog ongehuwd. Hij woonde samen met zijn moeder in de Antwerpse volkswijk 'Klapdorp'. Hij was artistiek aangelegd, had lessen gevolgd in het kunstonderwijs en bezat een diploma fotografie. Sinds 1930 werkte hij als journalist voor verschillende dagbladen, waarin hij de sportactualiteit verzorgde.²¹ Midden jaren dertig raakte Lauterborn aan lager wal: tussen 1935 en 1939 werd hij meermaals beboet voor openbare dronkenschap en smaad.²² Dit gedrag had gevolgen voor zijn carrière. Hij werd ontslagen.²³ Lauterborn was een van de eerste leden van de radicale antisemitische organisatie Volksverwering. Tot aan de bezetting beperkte zijn betrokkenheid zich echter tot het bijwonen van vergaderingen.²⁴ Werkloos zocht Lauterborn in 1941 een nieuw doel in zijn leven. Hij vond dit in de antisemitische activiteiten van Volksverwering.

Na een periode te hebben gemiliteerd, baatte hij vanaf augustus 1941 een door de antisemitische organisatie gesteunde winkel uit. Hij verdeelde er antisemitische propaganda. Hij raakte eveneens betrokken bij de controle van de markering van door joden uitgebate zaken. Lauterborn bracht de nodige merktekens aan en controleerde of ze niet werden verwijderd. Hij deed dit tot de eerste Antwerpse razzia in augustus 1942. Hij merkte tijdens zijn ondervraging cynisch op: 'Door de aanhouding der personen zelf werd de controle op hun handelszaken overbodig'.²⁵ Het was in deze functie dat hij kennis maakte met Erich Holm. Oorspronkelijk fungeerde hij als aanspreekpunt voor, al dan niet anonieme, anti-joodse denunciaties. Zijn uiteindelijke opdracht ging echter veel verder. Lauterborn moest ondergedoken joodse burgers opsporen en aan de Sipo-SD overleveren. Hij zou hierover gezegd hebben: 'Het was de schoonste dag van mijn leven, de dag waarop ik den eersten jood gepakt heb'.²⁶ Na de oorlog toonde Lauterborn geen berouw over zijn daden. Hij schuwde geen antisemitische uitspraken tegenover zijn ondervragers: 'Ik zegde altijd dat als het ooit oorlog moet worden en de Duitschers komen hier ons land bezetten dat ze dan maar eens ons Antwerpsche stad en het gansche land komen kuischen van de joden en ik heb de Duitschers ook altijd aangezien als kuisvrouwen' of: 'Deze talmudische leer beveelt hen, van het begin tot het einde de systematische haat tegenover Christus en de Kristenen, terwijl onze

²¹ Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)* (Tielt 2000) 400.

²² AGMG, Strafdossier Felix Lauterborn (verder LAU), Uittreksel uit strafregister, 19.10.1948.

²³ AGMG, LAU, PV Verhoor Getuige, 14.09.1945.

²⁴ AGMG, LAU, PV Verhoor Felix Lauterborn, 12.10.1945.

²⁵ AGMG, LAU, PV Verhoor Felix Lauterborn, 28.05.1945.

²⁶ AGMG, LAU, PV Verhoor Getuige, 14.09.1945.

godsdienst ons de liefde tot den evenaaste [sic] beveeldt'.²⁷ Tijdens zijn optreden tijdens de oorlog beperkte Lauterborn zich niet tot verbaal geweld. Verschillende getuigen gewaagden van het sadisme en brutaliteit waarmee Lauterborn zich uitleefde.

Deze door antisemitisme ingegeven driestheid was een constante bij alle medewerkers van de anti-joodse dienst. Karel Janssens was een op 26 oktober 1911 te Antwerpen geboren medewerker van Erich Holm. Zoals zo veel medewerkers van de Antwerpse Sipo-SD was hij eerst lid geweest van de Vlaamse-SS en de DeVlag, om nadien over te stappen naar de militaire collaboratie van de Waffen-SS. Door fysieke problemen werd hij terug naar België gestuurd waar hij vanaf augustus 1942 ondergedoken joden opspoorde. Hij was daarin naar eigen zeggen gesterkt na het bekijken van de Duitse propagandafilm *Jud Süß*.²⁸ Felix Lauterborn omschreef zijn brutaal optreden als volgt:

Hij was een 100% idealist. Het gebeurde wel dat hij in sommige gevallen hardhandig tegen de mensen optrad en ze slagen toebracht, maar echter niet op een wijze welke zou wettigen aan "afslagen" te denken.²⁹

Dat antisemitische gevoelens geen noodzakelijkheid zijn om ideologisch gedreven te zijn bewijst het voorbeeld van Johan Pitz. Hij werd op 6 augustus 1905 te Raeren geboren. Zijn vader was de plaatselijke politiecommissaris.³⁰ Raeren lag in die delen van Duitsland die na de Eerste Wereldoorlog volgens het Verdrag van Versailles als compensatie aan België werden afgestaan. Dit feit wakkerde Duits-nationalistische gevoelens aan bij Pitz. Een tijdens de bezetting opgestelde Duitstalige levensloop is hiervan doorspekt. De naoorlogse aanhechting bij België kwam voor het gezin als een zware klap. Zijn vader gaf de raad: 'Kinder, bleibt immer Deutsch was auch geschehen mag, denn so wird und kann es nicht bleiben'.³¹ Na een opleiding tot zijn achttiende werkte hij tussen 1923 en 1936 als fabrieksarbeider in België en Frankrijk. In die periode huwde hij en kreeg hij twee kinderen.³² Ideologisch raakte hij steeds meer in vervoering van het nationaalsocialisme:

Es ging keine Rede des Führers vorbei, ohne dass wir sie gehört haben. Wir folgten den Aufbau in Deutschland mit grösster Freude [...] Nicht allein in Belgien sondern auch in Frankreich haben wir nicht geschwiegen so dass wir oft grosse Schwierigkeiten hatten, denn das junge Deutschland und Seine Führung habe ich immer [...] verteidigt, und

²⁷ AGMG, LAU, PV Verhoor Felix Lauterborn, 12.06.1945; Brief Felix Lauterborn aan militair gerecht, ongedateerd.

²⁸ AGMG, Strafdossier Karel Janssens (verder JAN), PV Verhoor Karel Janssens, 19.02.1945; AGMG, LAU, Verslag openbare zitting, 23.01.1947.

²⁹ AGMG, JAN, PV Verhoor Felix Lauterborn, 12.10.1945.

³⁰ AGMG, Strafdossier Von Hören – Pitz – Van Thielen (verder VPV), PV Verhoor Johan Pitz, 30.03.1949.

³¹ AGMG, VPV, Duitse levensloop Johan Pitz, ongedateerd.

³² AGMG, VPV, PV Verhoor Johan Pitz, 12.11.1945; AGMG, VPV, PV. Verhoor Johan Pitz, 16.01.1948; SOMA, AA 310, Uiteenzetting der Zaak Von Hören – Pitz – Van Thielen.

niemals ein Wort darüber sagen lassen, egal wer es war.³³

Een dergelijke ideologische positie stemt overeen met internationaal onderzoek. Etnische Duitsers afkomstig uit de door het Verdrag van Versailles afgestane gebieden waren vatbaarder voor nationaalsocialisme en extreem nationalisme. Hierdoor zijn ze binnen nazi-instellingen oververtegenwoordigd.³⁴ In 1936 keerde Pitz terug naar België en stichtte te Lier, bij Antwerpen, een eigen zaak.³⁵ Doordat de zaken slecht gingen, kluste hij bij als arbeider in een Brusselse fabriek. Bij de invasie van het Duitse leger in mei 1940 reageerde de Lierse bevolking negatief op de aanwezigheid van Pitz, die ze de bijnaam 'den Deutsch' hadden gegeven. Hij besloot onder te duiken tot de gemoederen bedaard waren.³⁶ Eind mei 1940 keerde hij terug naar Lier. Verschillende buurtbewoners vroegen hem, als geboren Duitstalige, als tolk op te treden bij de nieuwe Duitse administratie. Wat begon als een vriendendienst werd snel geformaliseerd. De plaatselijke *Feldkommandantur* wierf hem aan als contactpersoon tussen de Duitse administratie en het lokale bestuur. Deze actieve rol in het openbare leven te Lier bracht Pitz in contact met politieke collaborateurs. Het is in dit kader dat hij op 3 oktober 1940 lid werd van een Nieuwe Orde-gezinde organisatie, de Nationaal-Socialistische Vlaamsche Arbeiderspartij (NSVAP).³⁷

Uit dezelfde periode, 21 september 1940, stamt een brief van Johan Pitz gericht aan het Duitse militaire bestuur, getiteld: *Auskunft über die Gesinnung der Bevölkerung der Stadt Lier und Umgebung*. De tekst is rijkelijk voorzien van nationaalsocialistische, antiklerikale en Vlaams-nationalistische ideeën. Over de politieke aanpak van Lier geeft Pitz de volgende raadgevingen:

1. Fort mit den Unterdrücker des Volkes. 2. Heraus mit den Pfaffen aus der Politik. 3. Das man uns freie Hand lasse um die Stadt zu säubern, um eine neue, gesunde Stadtverwaltung einzusetzen, die für das Wohl der ganzen Bevölkerung arbeitet, dadurch wird die Bevölkerung bald 80% Deutsch gesinnt sein. Für die andern 20% haben wir Jahren nötig, weil das die früheren plütokratischen Herscher sind.³⁸

Pitz had niet enkel ideologische, maar ook persoonlijke redenen, om het 'oude' gemeentebestuur weg te wensen. Door zijn nieuwe politieke contacten was hem bij een machtsovername een hoge functie binnen de plaatselijke politie beloofd.³⁹ Zo ver kwam het niet. Pitz werd een van de eerste tolken bij de Antwerpse Sipo-SD. Als 'Volksduitsler' werd hij begin 1940 opgeroepen

³³ AGMG, VPV, Duitse levensloop Johan Pitz, ongedateerd.

³⁴ Michael Mann, 'Were the Perpetrators of Genocide "Ordinary Men" or "Real Nazis"? Results from Fifteen Hundred Biographies', *Holocaust and Genocide Studies* 14 (2000) 335.

³⁵ AGMG, VPV, PV Verhoor Johan Pitz, 21.09.1945.

³⁶ AGMG, VPV, PV Verhoor Johan Pitz, 16.01.1948; PV Verhoor Johan Pitz, 12.11.1945.

³⁷ De NSVAP was een in 1938 opgerichte, Antwerpse nationaalsocialistische en groot-Duitse partij. Ze telde ten hoogste een honderdtal leden en werd door de bezetter niet ernstig genomen. De NSVAP integreerde uiteindelijk in de Gemeene-SS Vlaanderen.

³⁸ AGMG, VPV, Brief Johan Pitz aan de Duitse autoriteiten, 21.09.1940.

voor dienst in het Duitse leger.⁴⁰ Zoals gezien had de Antwerpse Sipo-SD in deze beginperiode een tekort aan bekwame tolken en ze wendde zich daarom tot het militaire bestuur. Omdat Pitz perfect Nederlands sprak, werd hij door de *Wehrmacht* in april 1941 gedetacheerd.⁴¹ Vreemd genoeg werd hij niet aangezien als een militaire indringer in de burgerlijke Sipo-SD. Door de behoefte aan bekwaam en taalvaardig personeel vergat men de politieke strijd op het hogere niveau.

'Traditionele' collaborateurs

De weg van motivatie naar daadwerkelijk engagement bij de Sipo-SD van de 'traditionele' collaborateurs was minder rechtlijnig dan bij de twee voorgaande groepen. Sociologisch gezien leunden ze dichter aan bij de traditionele Vlaamse politieke en militaire collaboratie. Al voor de Duitse inval waren zijzelf of was hun familie lid geweest van een Nieuwe Orde of Vlaams-nationalistische vereniging, zoals Rex-Vlaanderen of het VNV. Tijdens de bezetting gingen ze verder op dit pad en zetten ze de stap naar de actieve (militaire) collaboratie. Ze werden lid van de Algemeene SS-Vlaanderen, de Vlaamsche Fabriekswacht, het *Nationalsozialistische Kraftfahrkorps* (NSKK), maar vooral de Waffen-SS en het Vlaamsch Legioen.⁴² Door lichamelijke of geestelijke problemen was actieve dienst aan het Oostfront voor hen vaak onmogelijk. Ze werden dan aan het thuisfront ingeschakeld als hulpkracht of bewaker. Bleek hun intellectueel vermogen en talenkennis voldoende, dan werden ze als tolk ingeschakeld in een lokale Sipo-SD *Aussenstelle*.

Jaak Heylarts werd op 16 januari 1918 geboren te Borgerhout, nu een district van Antwerpen. Kort na zijn geboorte overleed zijn vader aan tuberculose. Zijn eveneens zieke moeder stond Heylaerts af aan familieleden. Hij zou hier tot zijn vierde verblijven. Heylaerts volgde onderwijs tot zijn zeventiende. In 1934, op zestienjarige leeftijd, werd hij lid van het Vlaams-nationalistische VNV. Zijn beweegreden was duidelijk: '[...] uit politieke overtuiging als Vlaming'.⁴³ In dezelfde periode ventte hij met het Vlaams-nationalistische dagblad Volk en Staat.⁴⁴ Zijn politiek engagement duurde

³⁹ AGMG, VPV, Brief NSDAP-afgevaardigde Marquardt aan *Landesgruppenleiter der NSDAP*, 03.11.1940.

⁴⁰ AGMG, VPV, PV Verhoor Johan Pitz, 21.09.1945.

⁴¹ AGMG, VPV, PV Verhoor August Schneiders, 28.04.1949.

⁴² De Vlaamsche Fabriekswacht, of Vlaamsche Wachtbrigade was een in mei 1941 door Christian Turcksin opgerichte paramilitaire eenheid ter bewaking van militaire terreinen in dienst van het *Luftgaukommando*, om zo het Duitse leger te ontlasten. Het NSKK ontstond voor 1933 als vervoerkorps in de schoot van de NSDAP. Na de machtsovername groeide het uit tot een op militaire leest geschoede nationale transportmaatschappij in dienst van het Duitse leger en de *Organisation Todt*. Ook in de bezette landen werd geworven voor het NSKK. Vlaamse NSKK'ers werden aanvankelijk in het bezette land ingezet, maar na de inval in de Sovjetunie ook aan het Oostfront. Bruno De Wever, *Greep naar de macht. Vlaams-nationalisme en Nieuwe Orde. Het VNV, 1933-1945* (Tiel en Gent 1995) 412-415, 419-423, 577-579.

⁴³ AGMG, Strafdossier Jaak Heylaerts (verder HEY), PV Verhoor Jaak Heylaerts, 09.09.1944.

⁴⁴ AGMG, HEY, PV Verhoor getuige, 20.03.1945.

echter niet lang. Op 9 oktober 1935 koos hij voor een loopbaan in het Belgische leger. Uit professionele overwegingen stapte hij daarom uit het VNV.⁴⁵ Na aanvankelijk snel te promoveren stakte de opmars van zijn carrière in 1940. Eerst werd hij in februari gedegradeerd omwille van diefstal, kort daarna veroorzaakte hij een ongeval met een dienstwagen. Dit ongeval had blijvende gevolgen. Heylaerts was voortaan ongeschikt voor militaire dienst, en vertoonde soms onberekend en agressief gedrag.⁴⁶ Tijdens het eerste bezettingsjaar was Heylaerts werkloos. Hij maakte hiervan gebruik om zich politiek te engageren. Begin 1941 sloot Heylaerts zich aan bij de Dietsche Militie-Zwarte Brigade (DM-ZB), het partijleger van het VNV, in 1943 werd hij opnieuw lid van die politieke partij.⁴⁷ Vanaf maart 1943 werkte Heylaerts voor De Voorzorg, een organisatie die de materiële belangen van de oostfrontvrijwilligers en hun families behartigde. Na amper vijf maanden, in augustus 1943, verliet hij deze dienst opnieuw. De manier waarop hij bij de Sipo-SD terecht kwam, is niet helemaal duidelijk. Vast staat dat hij in oktober 1943 aangeworven werd als chauffeur bij de Antwerpse Sipo-SD. De Duitse officieren merkten echter snel zijn kennis van het Duits op. Steeds op zoek naar bekwame medewerkers werd Heylaerts reeds de volgende dag ingezet als tolk. Hij kwam terecht bij de kleinere *Abteilung VI*, die instond voor contraspionage.⁴⁸ Zijn werk bij de Duitse politiedienst stimuleerde de agressiviteit en het gevoel van onschendbaarheid van Heylaerts. Hij werd daarbij een hand boven het hoofd gehouden door zijn Duitse oversten. Zo werd een klacht tegen hem wegens bedreigingen met een pistool bij de Belgische politie door de Sipo-SD achtergehouden.⁴⁹

Een meer duidelijke casus is het voorbeeld van Willy Vandevelde. Vandevelde werd geboren op zes juli 1922 te Wetteren en genoot onderwijs tot zijn achttiende. Reeds in deze periode stond hij onder invloed van het Vlaams-nationalisme en de Nieuwe Orde. In een zelf geschreven toneelstuk komen bijvoorbeeld zinnen als 'Hou Zee!' en 'Vliegt de Blauwvoet' voor.⁵⁰ Toch wachtte hij tot het begin van de bezetting om lid van zowel het VNV als de DM-ZB te worden. Waarschijnlijk had de angst voor sociale stigmatisering Vandevelde eerder tegengehouden. Vanaf april 1942 werkte hij voor de *Werbestelle* in Gent, het wervingsbureau voor vrijwillige arbeid in Duitsland.

⁴⁵ AGMG, HEY, PV Verhoor Jaak Heylaerts, 09.01.1945.

⁴⁶ AGMG, HEY, Psychiatrisch verslag, ongedateerd.

⁴⁷ AGMG, HEY, PV Verhoor Jaak Heylaerts, 13.11.1947; PV Verhoor Jaak Heylaerts, 30.10.1944.

⁴⁸ AGMG, HEY, PV Verhoor Jaak Heylaerts, 09.09.1944.

⁴⁹ AGMG, HEY, Psychiatrisch verslag, ongedateerd.

⁵⁰ AGMG, Strafdossier Willy Vandevelde (verder VAN), Toneelstuk, ongedateerd; "Hou Zee!" was de groetformule die tussen 1933 en 1945 gebruikelijk was binnen de Nederlandse Nationaal-Socialistische Beweging (NSB). De "Blauwvoet" is een symbool in de Vlaamse studentenbeweging en in de Vlaamse Beweging in het algemeen. Het "Lied der Vlaamse Zonen" van de dichter Albrecht Rodenbach, tot in de jaren 1950 een van de meest gekende en mobiliserende liederen in de Vlaamse Beweging, kent als refrein: 'Vliegt de blauwvoet, storm op zee'.

Een collega omschreef zijn gedrag als: 'Hij was heel streng in zijn optreden tegenover het publiek. Hij was hevig Duitsgezind en keurde alles af wat niet strookte met het Duitse regime'.⁵¹ Ideologisch koos hij de kant van nazi-Duitsland. Hij abonneerde zich in deze periode op *Freude und Arbeit*, het maandblad van de NSDAP, en werd lid van de *Deutsche Fichte Bund*.⁵² Deze op 29 januari 1914 als *Reichsbund für Deutschtumsarbeit* opgerichte organisatie richtte zich op de verspreiding van nationaalsocialistische propaganda in het buitenland. Tijdens zijn dienst aan de Gentse *Werbestelle* leerde hij Jules Verbesselt kennen, die als tolk werkte voor de Gentse afdeling van de Sipo-SD. In mei 1943 werd hij lid van de Waffen-SS. Omdat hij in België wilde blijven, werd hij als bewaker ingezet te Brussel. Door zijn kennis van het Duits werd hij in september 1943 overgeplaatst naar de Antwerpse Sipo-SD.⁵³ Hij werd als tolk ingezet in de anticommunistische afdeling IV D-3, onder leiding van Ferdinand Frankenstein. Door zijn brutale aanpak kreeg hij zelfs binnen de Antwerpse Sipo-SD een kwalijke reputatie. Een secretaresse omschreef hem als: 'Hij had ongelukkig een heel slecht karakter, en vond zijn genoeg met andere mensen te zien lijden'.⁵⁴ De betrokkenheid van Vandevelde bij de Sipo-SD bleef niet zonder gevolgen voor zijn privéleven. Zijn aanstaande echtgenote verbrak kort daarna hun verlovings.⁵⁵

Overlopers uit het verzet

De 'gedraaide verzetslui' zijn een laatste categorie van medewerkers. Het ging om arrestanten die tijdens het onderzoek zo bruikbaar waren gebleken dat hen werd aangeboden voor de Gestapo te blijven werken. Deze *Praxis der Reverse* was een tactiek meegebracht uit Duitsland, waar ze vooral succesvol was in de strijd tegen de KPD, de Duitse communistische partij.⁵⁶ De Vlamingen die op het aanbod ingingen, hadden zeer uiteenlopende motivaties, een breed spectrum tussen vrijwilligheid en dwang. De angst naar een concentratiekamp te worden gedeporteerd, opportunisme of ideologische en persoonlijke conflicten met vroegere strijdmakkers speelden in meer of mindere mate een rol.

Het meest radicale voorbeeld is dat van de op 9 oktober 1922 geboren Lierse student Eugene Dirckx. Tot 1943 volgde hij technisch onderwijs.⁵⁷ Reeds daarvoor was hij politiek actief. Tussen 1939 en 1941 was hij lid van het Nationaal Legioen, een fascistoïde Belgisch-nationalistische groepering die een gewelddadige confrontatie met Vlaams-nationalisten als doel had.⁵⁸ Kort-

⁵¹ AGMG, VAN, PV Verhoor Getuige, 29.09.1945.

⁵² AGMG, VAN, PV Verhoor Jules Verbesselt, 08.02.1946; PV 982/42, 08.01.1946.

⁵³ AGMG, VAN, *Bescheinigung Werbestelle – Aussenstelle* Gent, 04.03.1943; Geschreven levensloop Willy Vandevelde, 18.11.1947.

⁵⁴ AGMG, HEY, PV Verhoor Getuige, 07.11.1944.

⁵⁵ AGMG, VAN, PV Verhoor Getuige, 24.10.1944.

⁵⁶ Klaus-Michael Mallmann, 'Die V-Leute der Gestapo. Umrisse einer kollektiven Biographie', in: Paul en Mallmann, *Die Gestapo*, 268-287.

⁵⁷ AGMG, DTV, PV Verhoor Eugene Dirckx, 02.02.1948.

⁵⁸ De Wever, *Greep naar de macht*, 71.

stondig aangehouden door de Duitse *Feldgendarmarie* maakte hij kort daarna de overstap naar de Nationale Koninklijke Beweging, de uit een Rexistische jeugdgroep gegroeide verzetsbeweging die vocht voor een autoritair regime rond koning Leopold III. Dirckx gaf in naoorlogse verklaringen zijn fel anticommunisme op als reden voor zijn betrokkenheid: 'Ik trek vooral de aandacht op de anti-communistische strekking die mij bezielde en welke trouwens dateerde van in de periode dat ik aangesloten was bij het Nationaal Legioen'.⁵⁹ Toen in maart 1943 de *Feldgendarmarie* Dirckx opnieuw op het spoor kwam, dook hij onder in Wallonië. Hij kwam er terecht in een linkse verzetsbeweging. Uit politieke onvrede keerde hij in april 1943 terug naar Lier, waar hij, zonder het te beseffen, opnieuw in een communistische verzetsgroepering belandde. Bovendien ging het om een groep die, in een gezamenlijke operatie van Sipo-SD, GFP en FG, op het punt stond te worden opgerold. Dirckx werd op vijf mei 1943 als een van de eerste leden aangehouden en brutaal ondervraagd.⁶⁰ Pas als zijn ondervragers hem meedeelden dat hij deel uitmaakte van een extreemlinkse groepering ging hij overstag:

[...] zonder dat ik het wist was ik bij mijn illegale werk terechtgekomen in een communistische groep. Omdat ik anti-communist was heb ik tegen de personen die mij verhoorden gezegd dat ik bereid was verklaringen af te leggen over communistische organisaties maar niet over nationale organisaties.⁶¹

Dirckx overhandigde de Duitse agenten ledenlijsten van de verzetsbeweging en wees schuilplaatsen van ondergedoken weerstanders aan.⁶² De verantwoordelijke Duitse agent, Willy von Hören, liet Eugene Dirckx na de op zijn aangeven uitgevoerde arrestaties de keuze tussen zelf ook naar een concentratiekamp te worden gestuurd, of voortaan mee te werken met de Duitse politie. Hij koos voor het laatste.⁶³ Als reden gaf hij zelf op: 'Dat ik akkoord was om vrij te blijven en in contact te zijn met de SD, ligt ook daaraan dat ik in mijn periode van actief weerstander zulke grote ontgoocheling had opgelopen in mijn betrekkingen met de communistische weerstanders [...]'.⁶⁴

Toch bleef Dirckx voor enkele maanden contact houden met verzetsgroeperingen en wisselde zelfs informatie met hen uit. Dit verwaterde na enkele maanden. Eugene Dirckx raakte er steeds meer van overtuigd dat hij bij de Sipo-SD ideologisch op zijn plaats was:

Na ongeveer vier maanden in Duitse en Duitsgezinde midden verkeert [sic] te hebben, en nadat mijne verbinding met de weerstand verbroken geworden was bevond ik mij zelve niet meer dezelfden als voorheen. Ik was meer en meer doordrongen met zekere Na-

⁵⁹ AGMG, DTV, PV Verhoor Eugene Dirckx, 02.02.1948.

⁶⁰ SOMA, AA 310, Uiteenzetting der Zaak Von Hören – Pitz – Van Thielen.

⁶¹ SOMA, DTV, Acties van een deel der Sipo te Apeldoorn – Verklaring Eugene Dirckx, ongedateerd.

⁶² SOMA, DTV, Brief van Dirckx aan het militaire gerecht, 16.01.1948.

⁶³ AGMG, VAN, PV Verhoor Willy Vandeveld, 27.06.1946.

⁶⁴ AGMG, DTV, PV Verhoor Eugene Dirckx, 02.02.1948.

tionaal-Soc. principes zoals bv. het Groot-Europa en de strijd tegen het communisme.⁶⁵

Toch zou Dirckx lang niet als een volwaardig lid van de *Dienststelle* worden beschouwd. De agent die hem had gearresteerd, en die nu zijn overste was, leek hem niet te vertrouwen. Pas toen Willy von Hören als leider van de anticommunistische sectie door Theodoor Verhulsdonck werd afgelost, maakte Dirckx promotie. In oktober 1943 werd hij officieel benoemd tot tolk.⁶⁶

4. Besluit

Een algemeen profiel van de Vlaamse medewerkers van de Antwerpse Gestapo valt moeilijk te schetsen. Een aantal algemene tendensen zijn wel aan te wijzen. In vergelijking met de militaire collaboratie in Vlaanderen gaat het om een iets oudere groep. De sociale origine was divers. Het beroep van hun vaders varieerde van bediende, leraar, zelfstandige tot – opvallend – beroeps-militair of politiefunctienaris. Bijna alle toekomstige medewerkers volgden lager onderwijs, sommigen volgden erna enkele jaren secundair of technisch onderwijs, terwijl anderen een beroep leerden. Slechts een minderheid volgde hoger onderwijs. De algemene scholingsgraad van de Vlaamse medewerkers lag vaak hoger dan die van hun directe Duitse chefs. In vergelijking met hun vaders was er wel sprake van een professionele, en daardoor ook sociale, achteruitgang. Arbeiders of bedienden waren een minderheid. Een groot deel werkte vlak voor de bezetting als zelfstandige of als handelaar. De financiële moeilijkheden veroorzaakt door de economische crisis en de oorlog werden vaak aangegrepen om hun collaboratie met de Sipo-SD te rechtvaardigen. Direct vergelijkingsmateriaal is mogelijk met de door Lieven Saerens bestudeerde groep van Vlaamse-SS'ers door de Sipo-SD ingezet om ondergedoken joden op te sporen. Net zoals bij de tolken gaat het om een iets oudere groep, ongeveer 27 jaar oud. Hoewel meerdere 'jodenjagers' enkel lager onderwijs hadden genoten, volgde een niet onbelangrijk deel hoger onderwijs, waarbij artistieke richtingen overheersten. Economische problemen waren bij de 'jodenjagers' niet doorslaggevend voor hun engagement. De meesten hadden een kleinburgerlijke achtergrond. In tegenstelling tot de Vlaamse tolken, die als handelaar of zelfstandige werkten, gaven lagere bedienden in deze groep de toon aan.⁶⁷

In Nederland kan vergeleken worden met de mannen die deel uitmaakten van de 'Colonne Heinecke', die in de lente en zomer van 1943 joden arresteerden op basis van een premiesysteem, onderzocht door Ad van Liempt. Met een op 1 maart 1943 gemiddelde leeftijd van 39 jaar en elf maanden gaat het om een duidelijk oudere groep dan de Vlaamse tolken en 'jodenjagers'.⁶⁸ De scholingsgraad ligt het laagste van de drie vergeleken groepen. Daaruit

⁶⁵ *Ibidem.*

⁶⁶ *Ibidem.*

⁶⁷ Saerens, 'De Jodenjagers (Deel 2)', 50-52.

⁶⁸ Ad van Liempt, *Kopgeld. Nederlandse premiejagers op zoek naar joden. 1943* (Amsterdam 2002) 313.

volgt een lagere professionele positie. Waar bij de Vlaamse tolken zelfstandigen en handelaars en bij de Vlaamse ‘jodenjagers’ lagere bedienden dominant zijn, ligt de nadruk bij de ‘Colonne Heinecke’ op vertegenwoordigers, handelsreizigers en kantoorbedienden. Een groot deel van het gezelschap heeft echter verschillende uiteenlopende jobs achter de rug en valt volgens Van Liempt onder de noemer ‘twaalf ambachten, dertien ongelukken’.⁶⁹

Van Liempt zoekt de basismotivatie voor het engagement van de leden van de ‘Colonne Heinecke’ dan ook in economische factoren. Voor hem ging het om ‘schlemielen, mannen die maatschappelijk mislukken, mannen die niet voor het geluk geboren zijn’. Hun belangrijkste drijfveer was geld: ‘De meeste mannen waren door hun voorgeschiedenis gek op geld, ze snakten naar een bestaan zonder armoede, voor zichzelf en hun gezin’.⁷⁰ Een dergelijke financiële motivatie erkent ook Guus Meershoek. Hij ziet dit echter niet als een doorslaggevend element. Noodzakelijke factoren voor de grote mate van succes van de jodenvervolging in Nederland en de rol van de Nederlandse politie daarin waren volgens hem eerder de organisatiestructuur, de loyaliteit aan de charismatische leider, het groepsethos en de hoge mate van ambtelijke disciplinerende van de manschappen.⁷¹ Dit zijn uiteraard elementen die niet van toepassing zijn op een individuele collaboratie met de Sipo-SD. In de door mij beschreven typologie (opportunisten, traditionele collaborateurs, ideologische daders en gedraaide verzetslui) neemt financieel gewin als motivatie een secundaire plaats in. Net zoals bij Lieven Saerens, die de door hem onderzochte groep omschreef als ‘eeuwige, steeds verongelijkte, extreem egocentrische querulanten’ waarbij de oorlog een verzuivingproces op gang bracht, zoek ik de motivatie eerder in psychologische factoren.⁷² Vele Vlaamse medewerkers zagen hun samenwerking met de Gestapo als de kans om een mislukt leven of gemiste kans recht te trekken. Sommigen hadden een carrière als politieagent of militair achter de rug of hadden dit geambieerd (Heylaerts, Caenen). Anderen hadden een getroebleerd familiaal en persoonlijk leven dat ze bij de Duitse dienst achter zich probeerden te laten (Thonon). Een enkeling zag zijn optreden als de gelegenheid om zelf een rol te spelen in de vervulling van een levenslang ideaal (Lauterborn). Hoewel materieel en financieel gewin zeker een rol speelde, was dit geen bepalend element.

De traditionele collaborateurs is de enige groep met een duidelijke voorgeschiedenis in Vlaams-nationalistische- en Nieuwe Orde-bewegingen. Alhoewel met een dergelijke redenering moet worden opgelet, lijkt het haast toevallig dat ze bij de Gestapo terecht kwamen. Hun engagement lag in de eerste plaats bij een andere organisatie. In welke mate ze zelf hun overplaatsing stuurden of bewust voor een functie binnen de Gestapo kozen, kon ik niet

⁶⁹ *Ibidem*, 314.

⁷⁰ *Ibidem*, 316, 328.

⁷¹ Guus Meershoek, ‘Motive der niederländische Beihilfe an der Deportation der Juden. Pflichtbewusstsein oder Habgier und Opportunismus?’, in: Alfons Kenkmann en Johannes Houwink ten Cate (eds.), *Deutsche und holländische Polizei in den besetzten Gebieten. Dokumentation eines Arbeitstages* (Münster 2002) 108, 111, 114.

⁷² Saerens, ‘De Jodenjagers (Deel 2)’, 52

achterhalen. Dat ze ideologisch de kant van het nationaalsocialisme hadden gekozen staat echter buiten kijf. De gedraaide verzetslui tot slot lijken me een groep die uitsluitend voorkomt bij collaboratie met een Duitse politiedienst. Bij hen valt niet één dominante motivatie te achterhalen. De angst naar een concentratiekamp te worden gedeporteerd zal uiteraard een niet te onderschatten rol hebben gespeeld.

Door hun samenwerking met de Sipo-SD speelden deze mannen een belangrijke rol in de repressie van de Duitse bezettende macht. De naoorlogse referentie naar hun passieve rol bij het onderzoek, bij de arrestaties en bij de verhoren moet met een korrel zout worden genomen. Zoals gezien lag de scholingsgraad bij de Vlaamse medewerkers hoger dan bij hun directe oversten, de Duitse agenten. Die hadden weliswaar de nodige politionele en strategische ervaring om een politieonderzoek tot een goed einde te brengen, maar het ontbrak hen aan vertrouwdheid met de taal en de plaatselijke omstandigheden. Ze vertrouwden wat betreft de contacten met de plaatselijke bevolking en het fysiek optreden op hun Vlaamse medewerkers. Zij waren – vaak letterlijk – de vuile handen waarmee de Antwerpse Sipo-SD op het lokale terrein kon ingrijpen. In bezet Oost-Europa, waar de bezettingsomstandigheden en de repressie brutaler en onmenselijker waren dan in West-Europa, steunde de Sipo-SD eveneens op autochtone werkkrachten. Ruth Bettina Birn toonde aan dat: 'die deutsche Seite [...] war auf die Loyalität, die Kooperation und die Qualität der Arbeit der einheimischen Mitarbeiter angewiesen'.⁷³ Deze autochtone groepen werkten mee met een regime dat hen rassenideologisch letterlijk als slaven beschouwde. Ze werden gemotiveerd door materiële motieven, het gevoel de uitverkoren partner van de bezetter te zijn en door anti-Sovjet-Russische ressentimenten.⁷⁴ De bezetter schoof in zijn selectie van medewerkers onder druk van de oorlogsomstandigheden zijn rassenideologie opzij. Is van een dergelijk opportunisme langs de kant van de bezetter ook sprake in het geval van de Antwerpse casus? Hoewel de rassenideologie vanzelfsprekend minder een rol speelde kunnen niet alle Vlaamse medewerkers als ideale nationaalsocialisten worden bestempeld. In de praktijk werden de juiste ingesteldheid en een goede werkhouding hoger geschat dan de raciale theorie.

Robby Van Eetvelde (1982) is licentiaat in de geschiedenis (Universiteit Gent, 2004). Hij is momenteel als promovendus verbonden aan de onderzoekslijn 'Oorlog, crisis en hedendaagse maatschappij' van de Vakgroep Nieuwste Geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij doet onderzoek naar het optreden van de *Sicherheitspolizei und Sicherheitsdienst* (Sipo-SD) in bezet België. Email: robby.vaneetvelde@ugent.be.

⁷³ Birn, 'Kollaboration und Mittäterschaft', 309.

⁷⁴ *Ibidem*, 316-318.

‘Enkel en alleen in dit geval’

Pleidooien voor de vrijlating van voormalig collaborateurs na de Tweede Wereldoorlog in Nederland

HELEN GREVERS

‘Only and Exclusively in this Case’. Pleas for the Release of Former Collaborators after the Second World War in the Netherlands

After the Second World War ended in the Netherlands, more than 100.000 people suspected of collaborating were arrested. It was long argued that during and after the war the (former) national socialist families who were ‘in the wrong’ stood isolated against the ‘good’ Dutchmen. This article examines the mentality of the population by making use of the letters of support which were written by family, friends or neighbours to the police and judicial bodies in defense of those who were accused of collaboration. No political arguments were given in the letters, the social-psychological elements of collaboration were put first. The guilt was reduced by for example pointing at the restoration of the family, a poor education, bad social and economic circumstances and poor intellectual development. In this way, the suspects were individualized and disconnected from the group that was seen as being ‘in the wrong’.

‘Goed’ en ‘fout’ hebben lang het denken over de Tweede Wereldoorlog in Nederland bepaald, deze dichotomie is onderdeel van het nationaal geheugen geworden.¹ De tendens om deze periode zwart-wit te schetsen, ontstond al in de eerste naoorlogse jaren toen in verschillende publicaties de aandacht uitging naar slachtoffers van de onderdrukking en helden van het verzet.² In de jaren zestig werd de dichotomie versterkt door het werk van L. de Jong, eerst via de televisieserie *De Bezetting* (1960-1965) en vervolgens in zijn monumentale *Het Koninkrijk*³, waarin de houding van de Nederlandse bevolking tijdens de bezetting werd beschreven vanuit de morele vraag naar collaboratie en verzet. Vanaf de jaren tachtig betoogde een nieuwe generatie historici dat collaboratie vele vormen kon aannemen en dat het met de heldedaden van het Nederlandse volk wel meeviel. Belangrijk was het pleidooi van J. Blom in 1983 om de Tweede Wereldoorlog op een systematische en internationaal vergelijkende manier te beschrijven en een analyse te maken van de stemming, mentaliteit en

¹ Met dank aan Bram Enning, Ido de Haan, Peter Romijn en Ismee Tames voor hun commentaar op eerdere versies.

² J.J. Bolhuis, C.D.J. Brandt e.a. (eds.), *Onderdrukking en verzet. Nederland in oorlogstijd* (Arnhem 1949). Van medewerkers van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie verschenen: P.J. Bouman, *De april-mei stakingen van 1943* (Den Haag 1950) en B.A. Sijes, *De razzia van Rotterdam, 10-11 november 1944* (Den Haag 1951).

³ L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (12 delen; Den Haag 1969-1991).